

Розділ 8.

Комплексні числа

У розділі 2 ми вперше вжили термін «числове поле». Нагадаємо, що *числовим полем* (*кільцем*) називають поле (кільце), елементами якого є числа, а операціями — арифметичні операції додавання і множення. З наведених вище прикладів полів числовими є поле раціональних та поле дійсних чисел. Існує багато й інших числових полів. Так, наприклад, як неважко переконатися (див. приклад 7.29), числовим полем є множина чисел $\mathbb{Q}(\sqrt{p}) = \{a + b\sqrt{p} \mid a, b \in \mathbb{Q}\}$ із $\mathbb{R}$, де p — фіксоване просте число. Для читачів, знайомих з математикою лише в обсязі середньої школи, поле $\mathbb{R}$ є найширшим числовим полем. Однак у математиці та її додатках використовуються числові поля, які не входять в $\mathbb{R}$. Найширшим числовим полем (за означенням) вважають поле комплексних чисел. Це поле виникло в результаті спроб побудувати поле, яке б містило поле дійсних чисел $\mathbb{R}$ в ролі під поля і було б позбавлене відомого недоліку поля $\mathbb{R}$ — нерозв'язності у ньому квадратних рівнянь з від'ємними дискримінантами. Так як цей недолік пояснюється неможливістю добування в $\mathbb{R}$ квадратного кореня з -1 , то ми будемо будувати поле комплексних чисел, виходячи з двох основних вимог:

- 1) воно повинно містити підполе, ізоморфне полю $\mathbb{R}$;
- 2) воно повинно містити корінь рівняння

$$x^2 + 1 = 0. \quad (8.1)$$

8.1. Поле комплексних чисел

В ролі матеріалу, із якого ми будемо будувати цю нову систему чисел, візьмемо множину впорядкованих пар дійсних чисел, яку позначатимемо $\mathbb{C}$, тобто

$$\mathbb{C} = \{(a, b) \mid a, b \in \mathbb{R}\}.$$

Наголосимо, що дві пари (a, b) , (c, d) із множини $\mathbb{C}$ вважатимемо рівними тоді і лише тоді, коли $a = c$, $b = d$.

Означимо на множині $\mathbb{C}$ операції додавання та множення, визначивши для довільних пар (a, b) , $(c, d) \in \mathbb{C}$ співідношення

$$(a, b) + (c, d) = (a + c, b + d), \quad (8.2)$$

$$(a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc) \quad (8.3)$$

(використання тих же знаків $+$ і $\cdot$, що й у полі $\mathbb{R}$ не повинно приводити до плутанини).

Твердження 8.1. *Множина $\mathbb{C}$ з операціями додавання та множення, заданих рівностями (8.2) та (8.3), є полем. У ньому міститься підполе, яке ізоморфне полю $\mathbb{R}$, і рівняння (8.1) має розв'язок.*

Доведення. Асоціативність і комутативність операції додавання у множині $\mathbb{C}$ випливають безпосередньо з відповідних властивостей додавання в $\mathbb{R}$. Нульовим елементом $(\mathbb{C}, +)$ є пара $(0, 0)$, а протилежним до (a, b) — пара $(-a, -b)$. Отже, $(\mathbb{C}, +)$ — абелева група.

Асоціативність і комутативність множення в $\mathbb{C}$, а також дистрибутивність множення стосовно додавання, доводяться безпосередньою перевіркою. Дійсно, для довільних пар $(a, b), (c, d), (e, f) \in \mathbb{C}$ маємо

$$(a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc) = (c, d) \cdot (a, b);$$

$$\begin{aligned} ((a, b) \cdot (c, d)) \cdot (e, f) &= (ac - bd, ad + bc) \cdot (e, f) = \\ &= (ace - bde - ade - bcf, acf - bdf + ade + bce) = \\ &= (a, b) \cdot (ce - df, cf + de) = (a, b) \cdot ((c, d) \cdot (e, f)); \\ ((a, b) + (c, d)) \cdot (e, f) &= (a + c, b + d) \cdot (e, f) = \\ &= ((a + c)e - (b + d)f, (a + c)f + (b + d)e) = (ae + ce - bf - df, af + cf + be + de) = \\ &= (ae - bf, af + be) + (ce - df, cf + de) = (a, b) \cdot (e, f) + (c, d) \cdot (e, f). \end{aligned}$$

Аналогічно легко показати, що одиницею кільця $(\mathbb{C}, +, \cdot)$ є пара $(1, 0)$

$$(a, b) \cdot (1, 0) = (1, 0) \cdot (a, b) = (a \cdot 1 - b \cdot 0, a \cdot 0 + b \cdot 1) = (a, b),$$

а елементом, оборотним до $(a, b) \neq (0, 0)$, пара $\left(\frac{a}{a^2+b^2}, \frac{-b}{a^2+b^2}\right)$

$$(a, b) \cdot \left(\frac{a}{a^2+b^2}, \frac{-b}{a^2+b^2}\right) = \left(\frac{a}{a^2+b^2}, \frac{-b}{a^2+b^2}\right) \cdot (a, b) = (1, 0)$$

(оборотний елемент знаходиться з рівняння $(a, b) \cdot (x, y) = (1, 0)$). Отже, $\mathbb{C}$ — поле.

Тепер розглянемо в $\mathbb{C}$ підмножину

$$\mathbb{C}' = \{(a, 0) \mid a \in \mathbb{R}\}.$$

Легко бачити, що множина $\mathbb{C}'$ замкнена стосовно операцій $+ i \cdot$ в $\mathbb{C}$, тобто

$$(a, 0) + (b, 0) = (a + b, 0), \tag{8.4}$$

$$(a, 0) \cdot (b, 0) = (ab, 0). \tag{8.5}$$

Нейтральні елементи $(0, 0)$ стосовно додавання і $(1, 0)$ стосовно множення належать до $\mathbb{C}'$. Аналогічно для довільного ненульового $a \in \mathbb{R}$ елементи $(-a, 0)$ і $(a^{-1}, 0)$ є оберненими до елемента $(a, 0) \in \mathbb{C}'$ щодо додавання та множення відповідно і також належать множині $\mathbb{C}'$. Отже, множина $\mathbb{C}'$ є полем. Перевіримо, що поле $\mathbb{C}'$ ізоморфне полю дійсних чисел $\mathbb{R}$. Для цього розглянемо відображення $\varphi: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{C}'$, де $\varphi(a) = (a, 0)$ для усіх $a \in \mathbb{R}$. Очевидно, відображення φ — біективне, причому переводить 0 в $(0, 0)$ і 1 в $(1, 0)$. Крім цього, для довільних $a, b \in \mathbb{R}$

$$\begin{aligned} \varphi(a + b) &= (a + b, 0) = (a, 0) + (b, 0) = \varphi(a) + \varphi(b), \\ \varphi(ab) &= (ab, 0) = (a, 0) \cdot (b, 0) = \varphi(a) \cdot \varphi(b). \end{aligned}$$

Отже, відображення φ є ізоморфізмом $\mathbb{R}$ і $\mathbb{C}'$.

Залишилось показати, що серед елементів множини $\mathbb{C}$ існує розв'язок рівняння (8.1), а саме такий елемент із $\mathbb{C}$, квадрат якого дорівнює $(-1, 0)$ (тобто -1 за вищевведеним ізоморфізмом). Очевидно, що таким елементом буде пара $(0, 1)$

$$(0, 1) \cdot (0, 1) = (-1, 0),$$

що й завершує доведення твердження. $\square$

Означення 8.1. Побудоване вище поле $\mathbb{C}$ називається *полем комплексних чисел*, а його елементи — *комплексними числами*.

8.2. Алгебрична форма комплексних чисел

В процесі доведення твердження 8.1 було побудовано ізоморфізм поля дійсних чисел $\mathbb{R}$ і підполя $\mathbb{C}' = \{(a, 0) \mid a \in \mathbb{R}\}$ поля комплексних чисел $\mathbb{C}$. Використовуючи цей ізоморфізм (та рівності (8.4), (8.5), з яких видно, що операції над комплексними числами $(a, 0)$, $(b, 0)$, по суті, зводяться до відповідних операцій над дійсними числами a , b), ототожнімо кожне комплексне число вигляду $(a, 0)$ з дійсним числом a . В результаті такого ототожнення можна вважати, що саме поле дійсних чисел $\mathbb{R}$ є підполем поля $\mathbb{C}$ (кажуть також, що поле $\mathbb{C}$ є розширенням поля $\mathbb{R}$).

Позначимо комплексне число $(0, 1)$ через i та знайдемо його квадрат:

$$i^2 = (0, 1) \cdot (0, 1) = (-1, 0) = -1$$

(остання рівність можлива в силу нашої домовленості ототожнювати комплексні числа $(a, 0)$ з дійсними числами a). Бачимо, що $i^2 = -1$ і, очевидно, $(-i)^2$ теж дорівнює -1 . Це означає, що в полі комплексних чисел многочлен $x^2 + 1$ має два корені $\pm i$.

Розглянемо тепер довільне комплексне число $(a, b) \in \mathbb{C}$. Легко бачити, що

$$(a, b) = (a, 0) + (0, b) = (a, 0) + (b, 0) \cdot (0, 1) = a + bi$$

(нагадаємо, що ми домовилися ототожнювати $(a, 0)$ з a , $(b, 0)$ з b , а $(0, 1)$ позначили буквою i). У такій формі найчастіше їх використовуються комплексні числа на практиці.

Означення 8.2. Запис комплексного числа $z = (a, b) \in \mathbb{C}$ у вигляді

$$z = a + bi, \quad (8.6)$$

де $a, b \in \mathbb{R}$, називають *алгебричною* (або *звичайною*) *формою комплексного числа*. При цьому i називають *уявною одиницею*¹, a – *дійсною частиною* числа $a + bi$, b – *коефіцієнтом перед уявною одиницею*, bi – *уявною частиною* числа $a + bi$. Дійсну і уявну частину комплексного числа z позначають, відповідно, $\Re z$ та $\Im z$.

Два комплексні числа, записані у алгебричній формі, вважатимемо *рівними*, якщо рівні їхні дійсні та уявні частини.

У нових позначеннях рівності (8.2), (8.3), що визначають операції додавання і множення комплексних чисел, матимуть вигляд:

$$\begin{aligned} (a + bi) + (c + di) &= (a + c) + (b + d)i, \\ (a + bi) \cdot (c + di) &= (ac - bd) + (ad + bc)i. \end{aligned}$$

Запишемо ще в новій формі різницю двох комплексних чисел і частку від ділення на комплексне число, відмінне від 0:

$$(a + bi) - (c + di) = (a - c) + (b - d)i, \quad (8.7)$$

$$\frac{a + bi}{c + di} = \frac{ac + bd}{c^2 + d^2} + \frac{bc - ad}{c^2 + d^2} i. \quad (8.8)$$

Легко бачити, що при додаванні комплексних чисел окремо додаються їхні дійсні і окремо їхні уявні частини; аналогічне правило має місце і для віднімання. При множенні (діленні) комплексного числа на довільне дійсне число, на це число множиться (ділиться) його дійсна та уявна частини.

¹Зауважимо, що назва «уявна одиниця» за числом i збереглася лише в силу історичних традицій, оскільки символ i використовувався спочатку для позначення «неіснуючого» квадратного кореня з -1 .

Приклади 8.1. 1. $(2+5i)+(1-7i) = (2+1)+(5-7)i = 3-2i$.

2. $(3-9i)-(7+i) = (3-7)+(-9-1)i = -4-10i$.

3. $(1+2i)(3-i) = (1 \cdot 3 - 2 \cdot (-1)) + (1 \cdot (-1) + 2 \cdot 3)i = 5+5i$.

4. $\frac{1+2i}{3-i} = \frac{3-2}{9+1} + \frac{-1-6}{9+1}i = \frac{1}{10} - \frac{7}{10}i$.

5. $\frac{(3+5i)^3}{1-2i} = \frac{3^3+3 \cdot 3^2 \cdot 5i+3 \cdot 3 \cdot 25i^2+125i^3}{1-2i} = \frac{-198+10i}{1-2i} = \frac{-218-286i}{5} = -\frac{2}{5}(109+143i)$.

Означення 8.3. Комплексне число $a-bi$ називається *спряженим* до числа $z=a+bi$ і позначається через $\bar{z}$.

Твердження 8.2. Для довільних комплексних чисел z, z_1 виконуються рівності

$$\bar{\bar{z}} = z, \quad \overline{z+z_1} = \bar{z} + \bar{z}_1, \quad \overline{z \cdot z_1} = \bar{z} \cdot \bar{z}_1.$$

Доведення. Перевіримо, наприклад, третю рівність (решта перевіряється аналогічно). Нехай $z = a+bi, z_1 = a_1+b_1i \in \mathbb{C}$. Тоді

$$\begin{aligned} \overline{z \cdot z_1} &= \overline{(a+bi) \cdot (a_1+b_1i)} = \overline{(aa_1-bb_1)+(ab_1+ba_1)i} = \\ &= (aa_1-bb_1)-(ab_1+ba_1)i = (a-bi) \cdot (a_1-b_1i) = \bar{z} \cdot \bar{z}_1, \end{aligned}$$

що й потрібно було показати. $\square$

Оскільки, нагадаємо, *автоморфізмом поля* називається будь-який ізоморфізм цього поля у себе, то очевидним наслідком із твердження 8.2 є таке твердження.

Твердження 8.3. Відображення $\varphi: \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C}$, де $\varphi(z) = \bar{z}$ для довільного $z \in \mathbb{C}$, є автоморфізмом поля $\mathbb{C}$.

Наведемо ще одну важливу властивість комплексно спряжених чисел.

Твердження 8.4. Сума та добуток комплексно спряжених чисел є дійсними числами.

Доведення. Дійсно, якщо $z = a+bi$, то $\bar{z} = a-bi$, а тому

$$\begin{aligned} z + \bar{z} &= (a+bi) + (a-bi) = 2a = 2\Re z \in \mathbb{R}, \\ z\bar{z} &= (a+bi) \cdot (a-bi) = a^2 + b^2 \in \mathbb{R}, \end{aligned}$$

що й треба було довести. $\square$

Використовуючи поняття спряженого комплексного числа, легко бачити, що для ділення двох комплексних чисел $\frac{z_1}{z_2}$, зручно домножити знаменник і чисельник на число, спряжене до знаменника:

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{z_1 \bar{z}_2}{z_2 \bar{z}_2};$$

зручність полягає у тому, що $z_2 \bar{z}_2$ є дійсним числом (ми це успішно робили, не наголошуячи на цьому, у прикладі 8.1). Очевидно також, що цей же спосіб дозволяє зобразити число z^{-1} у вигляді $\frac{1}{z\bar{z}}\bar{z}$.

Приклади 8.2. 1. $\frac{23+i}{3+i} = \frac{(23+i)(3-i)}{(3+i)(3-i)} = \frac{70-20i}{10} = 7-2i$.

2. Якщо $z = 1-2i$, то $z^{-1} = \frac{1}{(1-2i)(1+2i)} \cdot (1+2i) = \frac{1}{5}(1+2i)$.

8.3. Геометрична інтерпретація

Розглянемо площину з декартовою системою координат (див. рис. 8.1(а)). Комплексному числу $z = a + bi$ поставимо у відповідність точку площини з координатами a та b (або вектор із початком у початку координат і з кінцем у точці з абсцисою a і ординатою b).

Зрозуміло, що це зображення комплексних чисел точками площини (або векторами) задає біективну відповідність між множиною $\mathbb{C}$ і множиною точок площини (або векторів з початком в точці $(0, 0)$). При такому зображенні комплексних чисел точками площини дійсні числа відповідають точкам осі абсцис Ox , яку тому часто називають *дійсною віссю* комплексної площини.

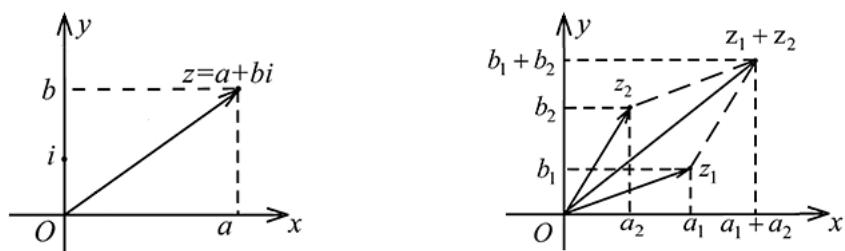

Рис. 8.1.

Зображення комплексних чисел точками площини приводить до природного бажання мати геометричну інтерпретацію операцій, визначених для комплексних чисел. Нехай маємо два комплексних числа $z_1 = a_1 + b_1 i$ та $z_2 = a_2 + b_2 i$. На комплексній площині цим числам відповідають два вектори (див. рис. 8.1(б)). Побудуємо паралелограм, використовуючи ці вектори в ролі його сторін. Четвертою вершиною цього паралелограма буде, очевидно, точка $z_1 + z_2 = (a_1 + a_2) + (b_1 + b_2)i$. Таким чином, додавання комплексних чисел геометрично виконується за правилом паралелограма, тобто за правилом додавання векторів, що виходять із початку координат.

Далі, число, яке є протилежним до числа $z = a + bi$, буде точкою комплексної площини, яка є симетричною до точки z стосовно початку координат (див. рис. 8.2(а)). Звідси легко можна отримати геометричну інтерпретацію віднімання.

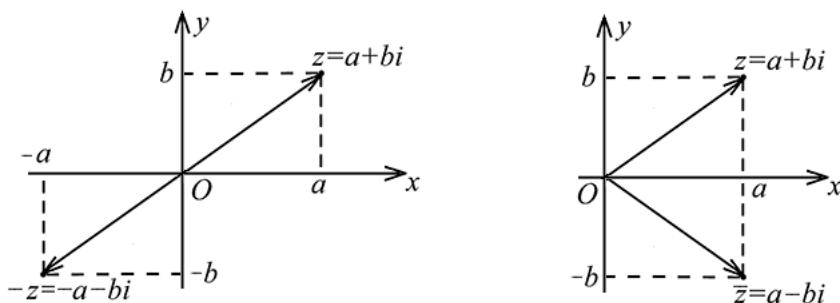

Рис. 8.2.

В свою чергу операція комплексного спряження геометрично зводиться до відображення площини $\mathbb{C}$ стосовно дійсної вісі (див. рис. 8.2(б)).

Геометричний зміст множення і ділення комплексних чисел стане зрозумілим лише після того, коли ми введемо до розгляду новий, відмінний від звичайного, запис комплексних чисел.

8.4. Модуль та аргумент

Запис числа у вигляді $z = a + bi$ використовує декартові координати точки, що відповідають цьому числу. Легко бачити, що ця відповідність між комплексними числами і точками координатної площини XOY біективна, тому іноді множину комплексних чисел ототожнюють з множиною точок координатної площини. Розміщення ж точки на площині повністю визначається заданням її полярних координат, тобто відстанню від початку координат до точки і кутом між додатнім напрямком осі абсцис та напрямком із початку координат на цю точку (див. рис. 8.3).

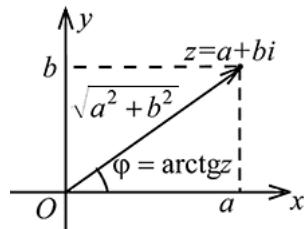

Рис. 8.3.

Означення 8.4. Відстань від точки O координатної площини XOY до точки M , яка зображає комплексне число z , називають *модулем числа z* і позначають у вигляді $|z|$. Найменший кут, на який потрібно повернути вісь OX проти годинникової стрілки до збігу її напрямку з напрямком вектора OM , називається *аргументом² числа $z \neq 0$* і позначають у вигляді $\arg z$. Для $z = 0$ аргумент не визначається.

Безпосередньо з рис. 8.3 видно, що модуль числа $z = a + bi$ знаходиться за формулою

$$|z| = \sqrt{a^2 + b^2} \quad (\text{або, що те саме, } |z| = \sqrt{z\bar{z}}),$$

а аргумент числа $z = a + bi$ обчислюється із співвідношень

$$\cos(\arg z) = \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}}, \quad \sin(\arg z) = \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}}, \quad 0 \leq \arg z < 2\pi.$$

Зауваження 8.1. Число $\arg z$ можна знайти для будь-якого ненульового комплексного числа $z = a + bi$, оскільки $-1 \leq \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}} \leq 1$, $-1 \leq \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}} \leq 1$, $\left(\frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}}\right)^2 + \left(\frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}}\right)^2 = 1$. Очевидно також, що $\arg z$ визначається комплексним числом z неоднозначно. Існує безліч дійсних чисел φ , які задовольняють визначенням аргумента для заданого числа z . Всі вони відрізняються між собою на число, кратне 2π — періоду функцій косинус та синус. Щоб уникнути цієї неоднозначності, домовимося вибирати $\arg z$ у якому-небудь проміжку довжини 2π , наприклад, у проміжку $[0, 2\pi)$.

Твердження 8.5. Для довільних комплексних чисел z, z_1, z_2 виконуються такі співвідношення:

- 1) $|z| \geq 0$, причому $|z| = 0$ тоді і лише тоді, коли $z = 0$;
- 2) $|z_1 \cdot z_2| = |z_1| \cdot |z_2|$;
- 3) $|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|$;
- 4) $||z_1| - |z_2|| \leq |z_1 + z_2|$.

²Аргумент комплексного числа є природнім узагальненням знаку дійсного числа. Дійсно, аргумент додатного дійсного числа дорівнює 0, аргумент від'ємного дійсного числа дорівнює π ; на дійсній осі із початку координат виходять лише два напрямки і їх можна розрізняти лише двома символами + і -, тоді як на комплексній площині напрямків, що виходять із точки 0, нескінчено багато і розрізняються вони вже кутом, що утворюється ними з додатнім напрямком дійсної осі.

Доведення. Перше співвідношення очевидне, а друге випливає із такого ланцюга рівностей

$$|z_1 \cdot z_2| = \sqrt{(z_1 z_2)(\overline{z_1 z_2})} = \sqrt{z_1 z_2 \overline{z_1} \overline{z_2}} = \sqrt{(z_1 \overline{z_1})(z_2 \overline{z_2})} = \sqrt{z_1 \overline{z_1}} \cdot \sqrt{z_2 \overline{z_2}} = |z_1| \cdot |z_2|.$$

Перш, ніж доводити наступні співвідношення, зауважимо, що для довільних дійсних чисел a і b виконується нерівність

$$a \leq \sqrt{a^2 + b^2} \quad (8.9)$$

(це дійсно так, оскільки якщо $a < 0$, то нерівність (8.9) очевидна, а якщо $a \geq 0$, то вона рівносильна очевидній нерівності $a^2 \leq a^2 + b^2$).

Повертаючись до третього співвідношення, доведемо спочатку, що

$$|1 + z| \leq 1 + |z|. \quad (8.10)$$

Дійсно, $|1 + z| = \sqrt{(1 + z)(1 + \bar{z})}$ і звідси, використовуючи нерівність $\Re z \leq |z|$ (тобто нерівність (8.9) для $z = a + bi$), отримаємо

$$|1 + z|^2 = (1 + z)(1 + \bar{z}) = 1 + (z + \bar{z}) + |z|^2 = 1 + 2\Re z + |z|^2 \leq 1 + 2|z| + |z|^2 = (1 + |z|)^2.$$

Отож, $|1 + z|^2 \leq (1 + |z|)^2$ і добуваючи квадратний корінь з обох частин цієї нерівності, одержимо нерівність (8.10). За цією нерівністю для довільних $z_1, z_2 \in \mathbb{C}$ при умові, що $z_1 \neq 0$, маємо

$$|z_1 + z_2| = |z_1| \cdot \left|1 + \frac{z_2}{z_1}\right| \leq |z_1| \cdot \left(1 + \frac{|z_1|}{|z_2|}\right) = |z_1| + |z_2|,$$

а, отже, третє співвідношення доведено.

І насамкінець, оскільки $|z_1| = |z_1 + z_2 - z_2| \leq |z_1 + z_2| + |-z_2| = |z_1 + z_2| + |z_2|$, то

$$|z_1| - |z_2| \leq |z_1 + z_2|,$$

і, міняючи місцями z_1 і z_2 , можна аналогічно показати, що

$$|z_2| - |z_1| \leq |z_1 + z_2|.$$

Із останніх двох нерівностей випливає четверте співвідношення твердження. $\square$

Зауваження 8.2. Якщо комплексне число z є дійсним ($\Im z = 0$), то його модуль $|z|$ збігається з відомим із курсу середньої школи модулем (абсолютною величиною) дійсного числа. Твердження 8.5 свідчить про те, що відомі властивості модуля дійсного числа зберігаються і для модуля комплексного числа. Зауважимо ще, що властивість $|z_1 + z_2| \leq |z_1| + |z_2|$ має таку геометричну інтерпретацію: довжина сторони трикутника не перевищує суми довжин двох його інших сторін.

8.5. Тригонометрична форма комплексних чисел

Із попереднього параграфу випливає, що довільне ненульове комплексне число $z = a + bi$ можна переписати у вигляді

$$z = a + bi = \sqrt{a^2 + b^2} \left(\frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}} + \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}} i \right) = |z|(\cos(\arg z) + i \sin(\arg z)). \quad (8.11)$$

Означення 8.5. Тригонометричною формою комплексного числа z називається довільний його запис вигляду

$$z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi), \quad (8.12)$$

де $r, \varphi \in \mathbb{R}$ і $r \geq 0$.

Твердження 8.6. Кожне комплексне число z можна зобразити у тригонометричній формі. Якщо (8.12) — зображення комплексного числа z у тригонометричній формі і $z \neq 0$, то $r = |z|$, а $\varphi = \arg z + 2\pi k$, де $k \in \mathbb{Z}$.

Доведення. Із (8.11) і очевидної рівності $0 = 0(\cos 0 + i \sin 0)$ видно, що тригонометрична форма існує для довільного $z \in \mathbb{C}$.

Нехай тепер $z \neq 0$ і виконується рівність (8.12). Розділивши обидві частини рівності (8.12) на відповідні частини рівності (8.11) (за формулою (8.8)), отримаємо, що

$$1 = \frac{r}{|z|} \cos(\varphi - \arg z) + i \frac{r}{|z|} \sin(\varphi - \arg z).$$

Звідси

$$\frac{r}{|z|} \cos(\varphi - \arg z) = 1, \quad \frac{r}{|z|} \sin(\varphi - \arg z) = 0,$$

і тому $r = |z|$, $\varphi = \arg z + 2\pi k$, $k \in \mathbb{Z}$. $\square$

Приклади 8.3. 1. Оскільки для числа $z = 1 + \sqrt{3}i \in \mathbb{C}$ модуль $|z| = \sqrt{1^2 + \sqrt{3}^2} = 2$ і кут $\varphi = \arccos \frac{1}{2} = \arcsin \frac{\sqrt{3}}{2} = \frac{\pi}{3}$, то $2(\cos \frac{\pi}{3} + i \sin \frac{\pi}{3})$ — тригонометрична форма комплексного числа $1 + \sqrt{3}i$.

2. Аналогічно, $1 = \cos 0 + i \sin 0$; $-1 = \cos \pi + i \sin \pi$; $i = \cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2}$; $1+i = \sqrt{2}(\cos 45^\circ + i \sin 45^\circ)$; $1-i = \sqrt{2}(\cos(-\frac{\pi}{4}) + i \sin(-\frac{\pi}{4}))$; $3+4i = 5(\cos \varphi + i \sin \varphi)$, де φ — кут першої чверті, косинус якого дорівнює $\frac{3}{5}$.

Тригонометрична форма комплексного числа корисна тим, що у ній простіше, ніж в алгебричній формі, здійснюються множення, ділення, піднесення до степеня комплексних чисел та добування коренів з комплексного числа.

Твердження 8.7. Для довільних чисел $z_1 = r_1(\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)$, $z_2 = r_2(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) \in \mathbb{C}$ правильні співвідношення:

- 1) $z_1 \cdot z_2 = r_1 r_2 (\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2))$, тобто при множенні комплексних чисел їхні модулі перемножаються, а аргументи додаються;
- 2) якщо $z_2 \neq 0$, то $\frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2} (\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 - \varphi_2))$, тобто при діленні ненульових комплексних чисел їхні модулі діляться, а аргументи віднімаються.

Доведення. Дійсно,

$$\begin{aligned} z_1 \cdot z_2 &= r_1(\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1) \cdot r_2(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2) = \\ &= r_1 r_2 ((\cos \varphi_1 \cos \varphi_2 - \sin \varphi_1 \sin \varphi_2) + i(\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 + \cos \varphi_1 \sin \varphi_2)) = \\ &= r_1 r_2 (\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 + \varphi_2)), \\ \frac{z_1}{z_2} &= \frac{r_1(\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)}{r_2(\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)} = \frac{r_1 (\cos \varphi_1 + i \sin \varphi_1)(\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)}{r_2 (\cos \varphi_2 + i \sin \varphi_2)(\cos \varphi_2 - i \sin \varphi_2)} = \\ &= \frac{r_1}{r_2} \frac{((\cos \varphi_1 \cos \varphi_2 + \sin \varphi_1 \sin \varphi_2) + i(\sin \varphi_1 \cos \varphi_2 - \cos \varphi_1 \sin \varphi_2))}{\cos^2 \varphi_2 + \sin^2 \varphi_2} = \\ &= \frac{r_1}{r_2} (\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i \sin(\varphi_1 - \varphi_2)), \end{aligned}$$

що й потрібно було довести. $\square$

З отриманих вище результатів ми можемо сформулювати деякий загальний принцип: звичайна алгебрична форма (8.6) комплексних чисел більш пристосована для вираження їхніх адитивних властивостей, а тригонометрична форма (8.12) — для вираження їхніх мультиплікативних властивостей. Порушення цього принципу призводить до надзвичайно складних формул.

8.6. Формула Муавра

Твердження 8.8. Для довільних $n \in \mathbb{Z}$ $i z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi) \in \mathbb{C}$ правильна рівність

$$z^n = r^n (\cos(n\varphi) + i \sin(n\varphi)). \quad (8.13)$$

Доведення. Виконаємо доведення методом математичної індукції. Якщо $n = 1$, то формула (8.13) очевидна. Припустимо, що вона правильна для довільного натурального $n = k$ і покажемо її правильність й для $n = k + 1$. Дійсно, використовуючи твердження 8.7, маємо

$$\begin{aligned} (r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^{k+1} &= (r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^k \cdot r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = \\ &= r^k (\cos(k\varphi) + i \sin(k\varphi)) \cdot r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = r^{k+1} (\cos((k+1)\varphi) + i \sin((k+1)\varphi)). \end{aligned}$$

Отже, рівність (8.13) правильна для всіх натуральних n . Якщо $n = 0$, то формула (8.13) зводиться до рівності $1 = 1$. Залишилось показати, що рівність (8.13) правильна й для усіх цілих від'ємних показників. При $n = -1$ маємо

$$(r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^{-1} = \frac{1}{r(\cos \varphi + i \sin \varphi)} = \frac{1(\cos 0 + i \sin 0)}{r(\cos \varphi + i \sin \varphi)} = r^{-1} (\cos(-\varphi) + i \sin(-\varphi)),$$

а тому при $n = -k$, де $k \in \mathbb{N}$, отримуємо

$$\begin{aligned} (r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^{-k} &= \left((r(\cos \varphi + i \sin \varphi))^{-1} \right)^k = \\ &= (r^{-1} (\cos(-\varphi) + i \sin(-\varphi)))^k = r^{-k} (\cos(-k\varphi) + i \sin(-k\varphi)). \end{aligned}$$

Отож, формулу (8.13) доведено для довільного цілого степеня. $\square$

Формулу (8.13) називають *формуллою Муавра* в честь англійського математика Абрахама де Муавра (1667-1754).

Приклади 8.4. 1. $i^3 = -i$, $i^4 = 1$, $i^{37} = i$, $i^{122} = -1$. В загальному випадку, якщо $k, t \in \mathbb{Z}$, то $i^{4k+t} = i^t$.

2. $(2 + 5i)^3 = 2^3 + 3 \cdot 2^2 \cdot 5i + 3 \cdot 2 \cdot 5^2 i^2 + 5^3 i^3 = 8 + 60i - 150 - 125i = -142 - 65i$.

3. $(1+i)^4 = (\sqrt{2}(\cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4}))^4 = (\sqrt{2})^4 (\cos \pi + i \sin \pi) = -4$.

4. $(3(\cos \frac{\pi}{5} + i \sin \frac{\pi}{5}))^{-3} = 3^{-3} (\cos(-\frac{3}{5}\pi) + i \sin(-\frac{3}{5}\pi)) = \frac{1}{27} (\cos \frac{7}{5}\pi + i \sin \frac{7}{5}\pi)$.

Зауваження 8.3. Частковий випадок формулли Муавра (а саме рівність $(\cos \varphi + i \sin \varphi)^n = \cos n\varphi + i \sin n\varphi$), біном Ньютона та співвідношення $i^{4k+t} = i^t$ дозволяють отримати вираження синусів та косинусів кратного кута:

$$\cos n\varphi = \sum_{k \geq 0} (-1)^k \binom{n}{2k} \cos^{n-2k} \varphi \cdot \sin^{2k} \varphi,$$

$$\sin n\varphi = \sum_{k \geq 0} (-1)^k \binom{n}{2k+1} \cos^{n-1-2k} \varphi \cdot \sin^{2k+1} \varphi,$$

де через $\binom{n}{k}$ позначено біноміальний коефіцієнт $\binom{n}{k} = \frac{n \cdot (n-1) \cdot (n-2) \cdots (n-k+1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \cdots k}$. При $n = 2$ приходимо до відомих формул

$$\begin{aligned} \cos 2\varphi &= \cos^2 \varphi - \sin^2 \varphi, \\ \sin 2\varphi &= 2 \cos \varphi \sin \varphi, \end{aligned}$$

а при $n = 3$ — до формул

$$\begin{aligned} \cos 3\varphi &= \cos^3 \varphi - 3 \cos \varphi \sin^2 \varphi, \\ \sin 3\varphi &= 3 \cos^2 \varphi \sin \varphi - \sin^3 \varphi. \end{aligned}$$

Приклади 8.5. 1. Виразимо $\operatorname{tg} 5\varphi$ через $\operatorname{tg} \varphi$.

Для цього розглянемо співвідношення $\cos 5\varphi + i \sin 5\varphi = (\cos \varphi + i \sin \varphi)^5$ і застосуємо до нього біном Ньютона:

$$\cos 5\varphi + i \sin 5\varphi = \cos^5 \varphi + 5i \cos^4 \varphi \sin \varphi - 10 \cos^3 \varphi \sin^2 \varphi - 10i \cos^2 \varphi \sin^3 \varphi + 5 \cos \varphi \sin^4 \varphi + i \sin^5 \varphi.$$

Прирівнявши відповідні компоненти, отримаємо

$$\begin{aligned}\cos 5\varphi &= \cos^5 \varphi - 10 \cos^3 \varphi \sin^2 \varphi + 5 \cos \varphi \sin^4 \varphi, \\ \sin 5\varphi &= 5 \cos^4 \varphi \sin \varphi - 10 \cos^2 \varphi \sin^3 \varphi + \sin^5 \varphi,\end{aligned}$$

звідки випливає

$$\operatorname{tg} 5\varphi = \frac{5 \cos^4 \varphi \sin \varphi - 10 \cos^2 \varphi \sin^3 \varphi + \sin^5 \varphi}{\cos^5 \varphi - 10 \cos^3 \varphi \sin^2 \varphi + 5 \cos \varphi \sin^4 \varphi} = \frac{5 \operatorname{tg} \varphi - 10 \operatorname{tg}^3 \varphi + \operatorname{tg}^5 \varphi}{1 - 10 \operatorname{tg}^2 \varphi + 5 \operatorname{tg}^4 \varphi}.$$

2. Виразимо лінійно $\sin^5 \varphi$ через тригонометричні функції кратних аргументів.

Нехай $z = \cos \varphi + i \sin \varphi$, тоді, очевидно, $z^{-1} = \cos \varphi - i \sin \varphi$, $z^k = \cos k\varphi + i \sin k\varphi$, $z^{-k} = \cos k\varphi - i \sin k\varphi$, звідки

$$\cos \varphi = \frac{z + z^{-1}}{2}, \quad \sin \varphi = \frac{z - z^{-1}}{2i}, \quad \cos k\varphi = \frac{z^k + z^{-k}}{2}, \quad \sin k\varphi = \frac{z^k - z^{-k}}{2i}.$$

Скористаємось цими формулами:

$$\begin{aligned}\sin^5 \varphi &= \left(\frac{z - z^{-1}}{2i} \right)^5 = \\ &= \frac{z^5 - 5z^3 + 10z - 10z^{-1} + 5z^{-3} - z^{-5}}{32i} = \frac{(z^5 - z^{-5}) - 5(z^3 - z^{-3}) + 10(z - z^{-1})}{32i} = \\ &= \frac{2i \sin 5\varphi - 10i \sin 3\varphi + 20i \sin \varphi}{32i} = \frac{\sin 5\varphi - 5 \sin 3\varphi + 10 \sin \varphi}{16}.\end{aligned}$$

Аналогічно, будь-який вираз вигляду $\cos^k \varphi$, $\sin^m \varphi$ можна лінійно зобразити через тригонометричні функції кратних аргументів.

Зауваження 8.4. Розглянемо співвідношення $e^\alpha = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{\alpha}{n}\right)^n$. В курсі математичного аналізу за допомогою розкладу функцій комплексної змінної у степеневі ряди доводиться формула Ейлера

$$e^{i\varphi} = \cos \varphi + i \sin \varphi,$$

з якої випливають усі отримані нами вище результати. Потрібно тільки зауважити, що $e^{i\varphi} e^{i\psi} = e^{i(\varphi+\psi)}$, $(e^{i\varphi})^n = e^{in\varphi}$ і тригонометрична форма комплексного числа зводиться до вигляду $z = |z| \cdot e^{i\varphi}$.

8.7. Корені з комплексних чисел

Тепер навчимося знаходити корені довільного степеня із комплексних чисел, і основне питання, яке тут виникає, — чи завжди можна це зробити? Виявляється, що завжди, і формула Муавра дає, по-суті справи, повне вирішення цього питання.

Означення 8.6. Нехай n — довільне натуральне число. *Коренем n -го степеня* з комплексного числа z називається будь-який розв'язок рівняння

$$x^n = z. \tag{8.14}$$

Множину $\sqrt[n]{z} = \{u \in \mathbb{C} \mid u^n = z\}$ — всіх коренів n -го степеня з комплексного числа z — повністю описує таке твердження.

Теорема 8.9. Якщо $n \in \mathbb{N}$ і $z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi) \in \mathbb{C}$, то корінь n -го степеня з числа z має рівно n різних значень і всі вони знаходяться за формулою

$$z_k = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi k}{n} \right) \quad \text{при } k = 0, 1, \dots, n - 1. \quad (8.15)$$

Доведення. Нехай $u = \rho(\cos \psi + i \sin \psi)$ — розв'язок рівняння (8.14). Якщо $z = 0$, то рівняння (8.14) задовольняє лише число $z = 0$. Тому будемо вважати, що $z \neq 0$. Підставляючи у (8.14) числа u та z в тригонометричній формі і скориставшись формулою Муавра, отримаємо

$$\rho^n (\cos(n\psi) + i \sin(n\psi)) = r(\cos \varphi + i \sin \varphi).$$

Звідси за твердженням 8.6 маємо

$$\rho^n = r, \quad n\psi = \varphi + 2\pi k,$$

або

$$\rho = \sqrt[n]{r}, \quad \psi = \frac{\varphi + 2\pi k}{n},$$

де k — деяке ціле число, $\sqrt[n]{r}$ — арифметичний корінь з дійсного невід'ємного числа r . Отож, коренями n -го степеня з числа z можуть бути лише числа

$$z_k = \sqrt[n]{r} \left(\cos \frac{\varphi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi k}{n} \right), \quad k \in \mathbb{Z}. \quad (8.16)$$

Безпосередньою перевіркою, за допомогою піднесення до n -го степеня за формулою Муавра, легко переконатися у тому, що число (8.16) є коренем n -го степеня з числа z при довільному цілому k . З'ясуємо, скільки серед чисел вигляду (8.16) різних.

Поділимо k на n за алгоритмом ділення з остачею: $k = nq + s$, де $q, s \in \mathbb{Z}$ і остача $s \in \{0, 1, 2, \dots, n - 1\}$. Тоді

$$\begin{aligned} \cos \frac{\varphi + 2\pi k}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi k}{n} &= \cos \frac{\varphi + 2\pi(nq + s)}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi(nq + s)}{n} = \\ &= \cos \left(\frac{\varphi + 2\pi s}{n} + 2\pi q \right) + i \sin \left(\frac{\varphi + 2\pi s}{n} + 2\pi q \right) = \cos \frac{\varphi + 2\pi s}{n} + i \sin \frac{\varphi + 2\pi s}{n}, \end{aligned}$$

а тому $\sqrt[n]{z} \subseteq \{z_0, z_1, \dots, z_{n-1}\}$. Залишилося перевірити, що при $k \in \{0, 1, \dots, n - 1\}$ одержуються різні розв'язки. Дійсно, якби при $0 \leq k_1 < k_2 \leq n - 1$ розв'язки були б одинаковими, то $\frac{\varphi + 2\pi k_2}{n} - \frac{\varphi + 2\pi k_1}{n} = 2\pi t$. Звідси $k_2 - k_1 = nt$, а ця рівність неправильна, оскільки $t \in \mathbb{Z}$, а $0 < k_2 - k_1 < n$. Отже, $\sqrt[n]{z} = \{z_0, z_1, \dots, z_{n-1}\}$. $\square$

Як наслідок із даної теореми отримаємо, що усі n значень кореня n -го степеня з числа z розташовані у вершинах правильного n -кутника, вписаного в коло з центром в нулі і радіусом $\sqrt[n]{|z|}$.

Приклади 8.6. 1. Обчислимо $\sqrt[3]{-8}$. Оскільки $-8 = 8(\cos \pi + i \sin \pi)$, то

$$\sqrt[3]{-8} = \left\{ \sqrt[3]{8} \left(\cos \frac{\pi + 2\pi k}{3} + i \sin \frac{\pi + 2\pi k}{3} \right) \mid k = 0, 1, 2 \right\},$$

тобто при $k = 0$: $z_0 = 2 \left(\cos \frac{\pi}{3} + i \sin \frac{\pi}{3} \right) = 1 + \sqrt{3}i$;

при $k = 1$: $z_1 = 2(\cos \pi + i \sin \pi) = -2$;

при $k = 2$: $z_2 = 2 \left(\cos \frac{5\pi}{3} + i \sin \frac{5\pi}{3} \right) = 1 - \sqrt{3}i$.

Отже, кубічними коренями із комплексного числа $z = -8$ є три комплексні числа $1 + \sqrt{3}i$, -2 , $1 - \sqrt{3}i$.

2. Обчислимо $\sqrt{i}$. Оскільки $i = \cos \frac{\pi}{2} + i \sin \frac{\pi}{2}$, то $\sqrt{i} = \left\{ \cos \frac{\frac{\pi}{2} + 2\pi k}{2} + i \sin \frac{\frac{\pi}{2} + 2\pi k}{2} \mid k = 0, 1 \right\}$, тобто

$$\begin{aligned} z_0 &= \cos \frac{\pi}{4} + i \sin \frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2} + i \frac{\sqrt{2}}{2}, \\ z_1 &= \cos \frac{5}{4}\pi + i \sin \frac{5}{4}\pi = -\frac{\sqrt{2}}{2} - i \frac{\sqrt{2}}{2} = -z_0. \end{aligned}$$

3. Обчислимо $\sqrt[3]{2+2i}$. Оскільки $2+2i = \sqrt{8}(\cos 45^\circ + i \sin 45^\circ)$, то

$$\begin{aligned} \sqrt[3]{2+2i} &= (\sqrt{8})^{\frac{1}{3}} \left(\cos \frac{45^\circ + k \cdot 360^\circ}{3} + i \sin \frac{45^\circ + k \cdot 360^\circ}{3} \right) = \\ &= \sqrt{2} \left(\cos(15^\circ + k \cdot 120^\circ) + i \sin(15^\circ + k \cdot 120^\circ) \right), \end{aligned}$$

де $k = 0, 1, 2$, а тому

$$\begin{aligned} z_0 &= \sqrt{2} \left(\cos 15^\circ + i \sin 15^\circ \right) = \frac{\sqrt{3} + 1}{2} + i \frac{\sqrt{3} - 1}{2}, \\ z_1 &= \sqrt{2} \left(\cos 135^\circ + i \sin 135^\circ \right) = -1 + i, \\ z_2 &= \sqrt{2} \left(\cos 255^\circ + i \sin 255^\circ \right) = -\frac{\sqrt{3} - 1}{2} - i \frac{\sqrt{3} - 1}{2}. \end{aligned}$$

Наслідок 8.10. У полі комплексних чисел довільне квадратне рівняння $ax^2 + bx + c = 0$ має розв'язок і його корені знаходяться за формулами

$$x = \frac{-b + \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}.$$

Доведення. Доведення проводиться аналогічно до виведення формули для коренів квадратного рівняння в $\mathbb{R}$. Потрібно врахувати, що тут множина $\sqrt{b^2 - 4ac}$ завжди непорожня. $\square$

Зауваження 8.5. Розглянемо детальніше випадок знаходження квадратного кореня з комплексного числа, а саме виведемо алгебричну формулу для цієї дії не звертаючись до тригонометричної форми комплексного числа.

Нехай $x + yi = \sqrt{a + bi}$ і припустимо, що $b \neq 0$ (оскільки лише цей випадок має теоретичну цінність). Тоді $a + bi = (x + yi)^2 = x^2 - y^2 + 2xyi$, що рівносильне системі рівнянь

$$\begin{cases} x^2 - y^2 = a, \\ 2xy = b, \end{cases}$$

причому нас цікавлять лише дійсні корені цієї системи. Оскільки $(x^2 - y^2)^2 = a^2$, $4x^2y^2 = b^2$, то, додавши ці рівності, отримаємо $(x^2 + y^2)^2 = a^2 + b^2$. Звідси $x^2 + y^2 = \sqrt{a^2 + b^2}$, причому тут повинен добуватися арифметичний корінь, бо $x^2 + y^2 > 0$. Співставляючи останню рівність з першим рівнянням системи, отримаємо

$$\begin{aligned} 2x^2 &= \sqrt{a^2 + b^2} + a, \\ 2y^2 &= \sqrt{a^2 + b^2} - a. \end{aligned}$$

За задумом задачі праві частини обох рівнянь повинні бути невід'ємні, і це дійсно так, оскільки $\sqrt{a^2 + b^2} > \sqrt{a^2} = |a|$.

Із останніх рівностей знаходимо

$$x = \sigma_1 \sqrt{\frac{\sqrt{a^2 + b^2} + a}{2}}, \quad y = \sigma_2 \sqrt{\frac{\sqrt{a^2 + b^2} - a}{2}}.$$

Тут знову беруться арифметичні значення для коренів, а σ_1 і σ_2 приймають значення ± 1 . Очевидно, що так обчислені числа x та y задовільняють першому рівнянню системи: $x^2 - y^2 = a$. Але вони також повинні задовільняти і другому рівнянню: $2xy = b$. Тому

$$2\sigma_1\sigma_2 \sqrt{\frac{\sqrt{a^2 + b^2} + a}{2}} \cdot \sqrt{\frac{\sqrt{a^2 + b^2} - a}{2}} = b,$$

або, після очевидних перетворень,

$$\sigma_1\sigma_2\sqrt{b^2} = b,$$

звідки $\sigma_1\sigma_2 = 1$, якщо $b > 0$, і $\sigma_1\sigma_2 = -1$, якщо $b < 0$. Отож, $\sigma_2 = \sigma_1 \operatorname{sgn}(b)$, де через $\operatorname{sgn}(b)$ позначено знак числа b ($\operatorname{sgn}(b) = 1$, якщо $b > 0$, і $\operatorname{sgn}(b) = -1$, якщо $b < 0$).

В підсумку отримуємо формулу:

$$\sqrt{a+bi} = \pm \left(\sqrt{\frac{\sqrt{a^2+b^2}+a}{2}} + i \operatorname{sgn}(b) \sqrt{\frac{\sqrt{a^2+b^2}-a}{2}} \right).$$

Приклади 8.7. 1. $\sqrt{i} = \pm \left(\sqrt{\frac{\sqrt{1+0}+0}{2}} + i \sqrt{\frac{\sqrt{1+0}-0}{2}} \right) = \pm \frac{1+i}{\sqrt{2}}$.

2. $\sqrt{3-4i} = \pm \left(\sqrt{\frac{\sqrt{25}+3}{2}} - i \sqrt{\frac{\sqrt{25}-3}{2}} \right) = \pm(2-i)$.

8.8. Корені n -го степеня з 1. Група $\mathbb{C}_n$

Застосуємо результати попереднього параграфу до одного часткового, проте важливого випадку: знайдемо усі корені n -го степеня із комплексного числа $z = 1$. Множину всіх коренів n -го степеня з 1 позначатимемо $\mathbb{C}_n$. Оскільки $z = 1 = \cos 0 + i \sin 0$, то при невеликих значеннях n , користуючись формулою (8.15), легко отримати, що

$$\begin{aligned} \mathbb{C}_1 &= \{1\}, & \mathbb{C}_2 &= \{1, -1\}, \\ \mathbb{C}_3 &= \left\{1, -\frac{1}{2} + i\sqrt{\frac{3}{2}}, -\frac{1}{2} - i\sqrt{\frac{3}{2}}\right\}, & \mathbb{C}_4 &= \{1, -1, i, -i\}. \end{aligned} \tag{8.17}$$

У загальному ж випадку

$$\mathbb{C}_n = \{\epsilon_0, \epsilon_1, \epsilon_2, \dots, \epsilon_{n-1}\},$$

де

$$\epsilon_k = \cos \frac{2\pi k}{n} + i \sin \frac{2\pi k}{n} \quad \text{при } k = 0, 1, \dots, n-1. \tag{8.18}$$

Твердження 8.11. Для будь-якого натурального n множина $\mathbb{C}_n$ всіх коренів n -го степеня з 1 є циклічною групою щодо операції множення комплексних чисел.

Доведення. Якщо ϵ_s і ϵ_t — корені n -го степеня з 1, то $\epsilon_s^n = 1$ та $\epsilon_t^n = 1$ за означення кореня. Тому

$$(\epsilon_s \epsilon_t)^n = 1,$$

а це означає, що $\epsilon_s \epsilon_t$ також є коренем n -го степеня з 1, і, отже, множина $\mathbb{C}_n$ замкнута щодо множення. Крім того, очевидно, що множина $\mathbb{C}_n$ містить $1 = \epsilon_0$ і разом з кожним елементом ϵ_k — обернений йому елемент ϵ_{n-k} . Асоціативність операції множення в $\mathbb{C}_n$ випливає з її асоціативності в $\mathbb{C}$. Отож, $(\mathbb{C}_n, \cdot)$ — мультиплікативна група.

Залишилося показати, що група $\mathbb{C}_n$ циклічна. А це дійсно так, оскільки з рівності (8.18) і формули Муавра випливає, що

$$\epsilon_k = \epsilon_1^k,$$

тобто всі елементи групи $\mathbb{C}_n$ є степенями одного й того ж її елемента ϵ_1 . Отже, $\mathbb{C}_n = \langle \epsilon_1 \rangle$, що й завершує доведення. $\square$

Наслідок 8.12. Для будь-якого натурального числа n існує абелева група з n елементів.

Приклад 8.8. Множина $\mathbb{C}_6$ є циклічною групою породженою елементом $\epsilon_1 = \cos \frac{\pi}{3} + i \sin \frac{\pi}{3} = \frac{1}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2}i$, тобто $\mathbb{C}_6 = \langle \frac{1}{2} + \frac{\sqrt{3}}{2}i \rangle$.

Як було показано у доведенні твердження 8.11, група $\mathbb{C}_n$ породжується елементом ϵ_1 . Виникає природне питання, чи є в $\mathbb{C}_n$ інші елементи, що володіють такою ж властивістю? Перш ніж відповісти на це питання, доведемо таке твердження.

Твердження 8.13. Для будь-якого $n \in \mathbb{N}$ виконується рівність

$$\mathbb{C}_n = \bigcup_{d|n} \mathbb{C}_d$$

де об'єднання множин $\mathbb{C}_d$ береться за усіма натуральними дільниками d числа n .

Доведення. Позначимо $\bigcup_{d|n} \mathbb{C}_d = K_n$. Включення $\mathbb{C}_n \subseteq K_n$ випливає з подільності $n|n$. Обернене включення доводить істинна для будь-якого дільника d числа n імплікація: якщо $\epsilon^d = 1$, то $\epsilon^n = 1$. $\square$

Таким чином, серед усіх коренів n -го степеня з 1 містяться корені з 1 всіх менших степенів, які є дільниками числа n . Наприклад, як легко бачити з (8.17), $\mathbb{C}_1 \subset \mathbb{C}_2 \subset \mathbb{C}_4$ і $\mathbb{C}_1 \subset \mathbb{C}_3$. У зв'язку з цим природно виділити із $\mathbb{C}_n$ корені власне n -го степеня з 1.

8.9. Первісні корені з 1

Означення 8.7. Корінь n -го степеня з 1 називається *первісним* (або *примітивним*), якщо він не є коренем m -го степеня з 1 при $m < n$.

Множину всіх первісних коренів n -го степеня з 1 повністю описує таке твердження.

Твердження 8.14. Для будь-яких $n \in \mathbb{N}$ i $k \in \{0, 1, \dots, n-1\}$ еквівалентні такі властивості:

- 1) ϵ_k породжує групу $\mathbb{C}_n$, тобто $\mathbb{C}_n = \{ \epsilon_k^0, \epsilon_k^1, \epsilon_k^2, \dots, \epsilon_k^{n-1} \}$;
- 2) ϵ_k — первісний корінь n -го степеня з 1;
- 3) числа k та n взаємно прості.

Доведення. Для доведення достатньо встановити істинність імплікацій $1) \Rightarrow 2) \Rightarrow 3) \Rightarrow 1)$.

$1) \Rightarrow 2)$ Проведемо доведення методом від супротивного. Припустимо, що ϵ_k — не первісний корінь. Тоді $\epsilon_k^m = 1$ при деякому $m < n$ і $m > 0$. Звідси випливає, що $\epsilon_k \in \mathbb{C}_m$ і, тому, $\epsilon_k^t \in \mathbb{C}_m$ при будь-якому $t \in \mathbb{Z}$. Отже, ϵ_k не породжує $\mathbb{C}_n$, а це суперечить умові. Тому наше припущення неправильне, і, отож, імплікація $1) \Rightarrow 2)$ істинна.

$2) \Rightarrow 3)$ Знову від супротивного: припустимо, що $(k, n) = d > 1$. Тоді

$$\epsilon_k^{\frac{n}{d}} = (\epsilon_k^k)^{\frac{n}{d}} = (\epsilon_1^n)^{\frac{k}{d}} = 1^{\frac{k}{d}} = 1,$$

а це суперечить умові, що корінь ϵ_k — первісний. Отже, наше припущення невірне, а тому $(k, n) = 1$.

$3) \Rightarrow 1)$ Якщо $(k, n) = 1$, то за наслідком з алгоритму подільності у множині цілих чисел знайдуться такі числа $u, v \in \mathbb{Z}$, що $ku + nv = 1$, і тому $(ku + nv)s = s$ для довільного $s \in \mathbb{Z}$. Отже, для будь-якого $s = 0, 1, \dots, n-1$ маємо

$$\epsilon_s = \epsilon_1^s = \epsilon_1^{(ku+nv)s} = (\epsilon_1^{ku})^s = (\epsilon_1^k)^{us} = \epsilon_k^{us}.$$

Таким чином, будь-який корінь ϵ_s n -го степеня з 1 є степенем кореня ϵ_k , тобто ϵ_k породжує групу $\mathbb{C}_n$. $\square$

Зауваження 8.6. Із твердження 8.14 очевидно випливає, що кількість первісних коренів n -го степеня з 1 дорівнює кількості тих натуральних чисел $k < n$, для яких НСД(n, k) = 1. Ця кількість називається *функцією Ейлера* і відіграє важливу роль в теорії чисел. Очевидно також, що якщо p — просте число, то усі корені p -го степеня з одиниці, відмінні від $\epsilon_0 = 1$, є первісними. З алгебричної точки зору, без врахування геометричного зображення, усі первісні корені заданого степеня p рівноправні.

Приклади 8.9. 1. Числа $\epsilon_1 = i$ та $\epsilon_3 = -i$ — первісні корені 4-го степеня з 1. Число $\epsilon_1 = \cos \frac{2\pi}{n} + i \sin \frac{2\pi}{n}$ — первісний корінь n -го степеня з 1.

2. При $n = 12$ первісними коренями будуть $\epsilon_1, \epsilon_5, \epsilon_7, \epsilon_{11}$.

На закінчення вкажемо на зв'язок коренів n -го степеня із будь-якого числа z з коренями n -го степеня з 1. Порівнюючи формули (8.15) і (8.18), одержуємо $z_k = z_p \cdot \epsilon_k$, $k \in \overline{0, n-1}$. Звідси випливає таке твердження.

Твердження 8.15. Усі корені n -го степеня з комплексного числа z отримуються шляхом домноження одного з них на всі корені n -го степеня з 1.